

РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНІ ЖИТЛА У БАСЕЙНІ СЕРЕТУ

Протягом останніх десятиліть ранньосередньовічні пам'ятки Західного Поділля стали об'єктом активних археологічних досліджень. Однак окремі сторони матеріальної та духовної культури середньовічного населення цього регіону, як і окремі пам'ятки, залишаються вивченими нерівномірно.

В рамках археологічного вивчення території середньовічної Теробовельської землі проведено комплексні дослідження на кількох пам'ятках*. Зокрема, у Теробовлі вивчено рештки оборонних укріплень, ґрунтовий могильник і житлову споруду на городищі в ур. Замкова Гора [Миська, Погоральський, 2006, с. 249–268], а на території сучасного міста та його околицях – неукріплені поселення.

Ще одним об'єктом дослідження стали городища в околицях с. Біла Чортківського р-ну Тернопільської обл., на одному з яких (Біла III) відкрито рештки житлової споруди [Миська, Погоральський, 2007]. Публікація результатів розкопок решток заглиблених житлових споруд із цих пам'яток в басейні р. Серет, а також їх порівняльний аналіз із синхронними житловими комплексами із Західного Поділля та сусідніх земель і є метою цієї статті.

Теробовля (вул. Січових Стрільців, 51д)

Пам'ятка знаходиться на мисоподібному підвищенні першої надзаплавної тераси правого обривистого берега р. Гнізна, на відстані близько 100–200 м на захід – південний захід від її русла.

Закладеною траншеєю виявлено рештки заглибленого житла. Заповнення котловану світло-коричнуватого кольору, в перетині лінзоподібної форми (товщиною до 0,3 м), із вмістом каміння зі слідами дії вогню, дрібних фрагментів кераміки, вугликів. Контури житла не вдалося простежити у зв'язку з його конструктивними особливостями, а саме розташуванням долівки споруди на верхній межі материкового лесового шару. Тому заповнення навіть нижньої частини котловану житла не фіксується в стратиграфії і планіграфії, а лише за поодинокими знахідками кераміки.

На долівці, на глибині 0,8 м від сучасної поверхні, знаходився невеликий розвал печі (рис. 1) розмірами 2×1,8 м, витягнутий по лінії північ-південь. Піч складена з невеликих каменів пісковика розмірами 0,08×0,12 м; скріплювального розчину між камінням не зафіксовано. Під час розбору печі встановлено, що вона складена з близько 500 камінців. На всіх каміннях простежувались сліди дії вогню. Найбільша висота розвалу – 0,15 м.

Під розвалом каміння розчищено випалений черинь розмірами 0,7×0,5 м, витягнутий довшою віссю, як і розвал печі, по лінії північ-південь. Його товщина 0,03 м. По периметру череня після розчистки помітна смуга цеглястого кольору на місці каміння, яке складало основу стінок печі. Спостереження вказують, що устя печі було обернене на північ, тобто в сторону річки.

На північ від розвалу печі в долівці споруди виявлена невелика яма діаметром 0,45×0,55 м, глибиною 0,25 м. Частково вона фіксувалася вже при розчистці каміння від печі, частина якого з розвалу потрапила в яму. Крім каміння, іншого матеріалу в ямі не виявлено.

Більшість керамічного матеріалу (рис. 2), виявленого в житлі, походить з розвалу печі, дещо менше - з долівки, де виділяється денце ліпного горщика діаметром 15 см, з домішками шамоту та піску в тісті. Більшість посудин коричневого кольору, в поодиноких випадках трапляються сіро-коричневого та червоного; випал нерівномірний. Поверхня посудин

* Дослідження проводилися під керівництвом Р. Миськи (ДП ОАСУ “Подільська археологія”) за участю автора.

переважно не заглажена; виступають зерна шамоту. Горщики – з короткою прямою шийкою, плічка витягнуті з незначним звуженням, вінця у більшості випадків слабо відхилені назовні. В одному випадку зафіксовано коротке пряме вінце та плічко, що сильно звужується досередини. Стінки в придонній частині слабо відхилені. Загалом, кераміку можна датувати VI–VII ст.

Ймовірно, виявлений об'єкт знаходився на периферії поселення, яке було розташоване на північ – північний схід від досліджуваної ділянки, ближче до заплави і русла р. Гнізни. Опосередкованим свідченням цього є відсутність будь-якого рухомого матеріалу та об'єктів на переважній більшості площі траншеї.

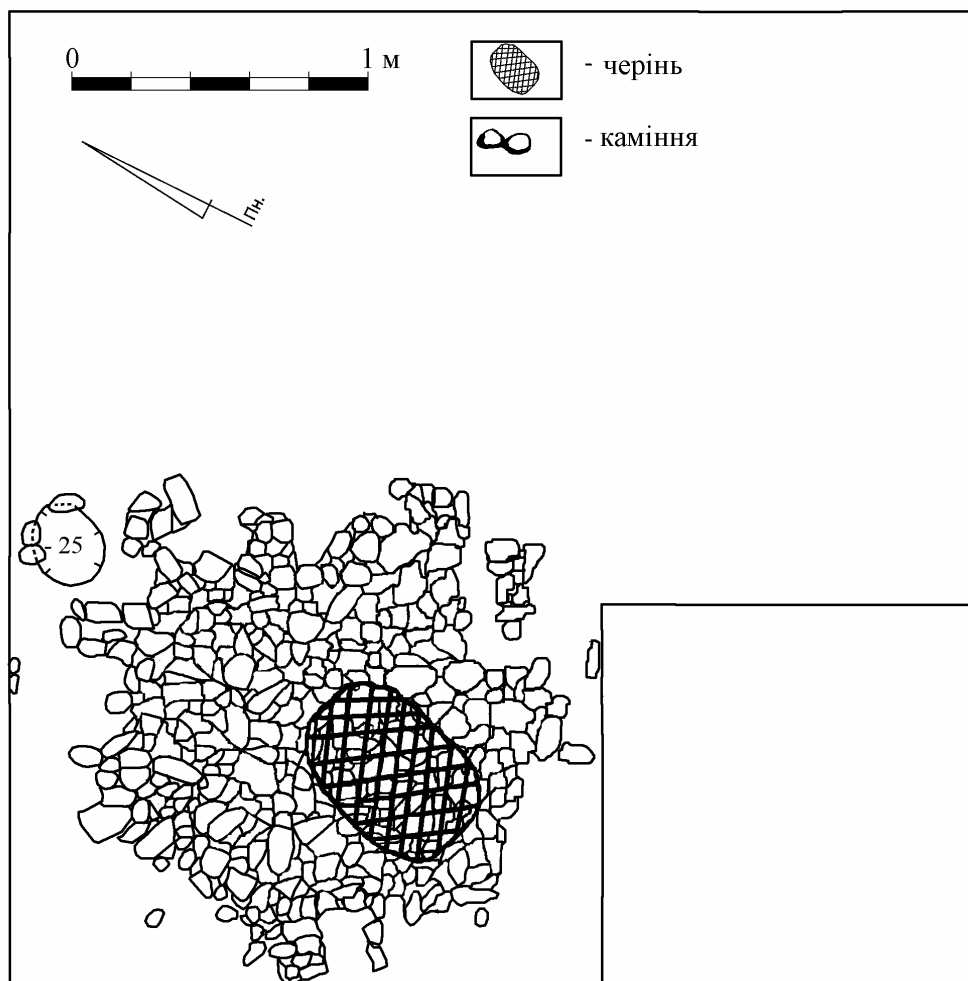

Рис. 1. Тербовля (вул. Січових Стрільців, 51д). План ділянки розкопу із розвалом печі
Fig. 1. Terbovlia (Sichovi Stril'tsi street, 51d). Plan of a part of excavated area with ruined oven

На Західному Поділлі житлові комплекси празько-корчакської культури виявлені на території Заліщицького (Колодрібка, Касперівці, Зелений Гай) та Чортківського (Звиняч II) районів. Глибина котлованів жител у Зеленому Гаї – 0,9–1,55 м, Колодрібці – 0,7 м, Касперівцях – 1,3 м, Звинячі II – 0,3 м. Черені печей у житлах із Зеленого Гаю мають середні розміри 0,4×0,6 м, лише в Колодрібці вони становлять 0,8×0,9 м [Баран, 1972, с. 191, 194].

Теребовля (ур. Замкова Гора, ліс)

На території поселення, що знаходиться за межами останнього валу городища, виділяються 17 западин від жител. Вперше на цій ділянці пам'ятки досліджено одну западину (рис. 3).

Заповнення котловану складалося з двох основних шарів: верхнього – темного гумусованого суглинку (до глибини 0,8 м) і нижнього – жовтого суглинку (рис. 3, в). У верхній частині заповнення виявлено значну кількість фрагментів кераміки IX–X ст., череп коня, шматки обмазки, кістяний гребінь, залізні ножі (на глибині 0,4–0,6 м), кістки тварин (на глибині 0,6–0,8 м – великі кістки). Найбільша концентрація цих знахідок спостерігалася у північно-східній частині котловану. В центральній частині на глибині 0,8–1,0 м залягав прошарок, насичений вугликами та перепаленим камінням. Цей прошарок знаходився над нижнім шаром жовтого суглинку. На поверхні нижнього шару заповнення у центральній частині котловану (ближче до східної стінки) розчищено викладену з дрібного каміння площадку невідомого призначення (рис. 3, а). Невеликі групи каміння та розрізнені камінці розчищені на поверхні шару також на захід та північ від вказаної площадки. На північ від неї виявлено кілька прошарків попелу та фрагмент обвугленої балки. Проведені спостереження дозволяють стверджувати, що площадка є завершеною конструкцією, а не розвалом якоїсь споруди. Це, можливо, свідчить про повторне використання котловану житла після завершення його функціонування.

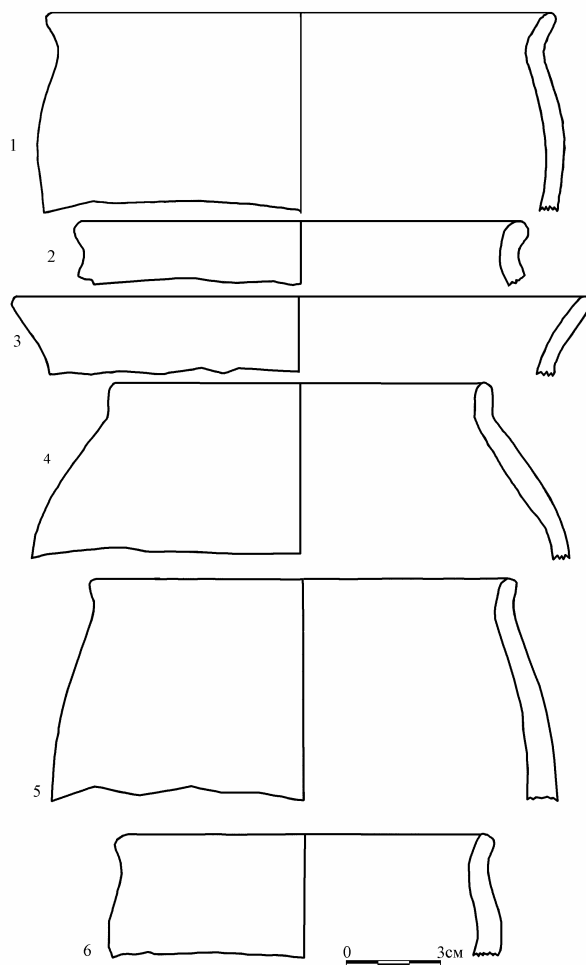

Рис. 2. Теребовля (вул. Січових Стрільців, 51д). Керамічний комплекс із житла
 Fig. 2. Terbovlia (Sichovi Stril'tsi street, 51d). Ceramic complex from the dwelling

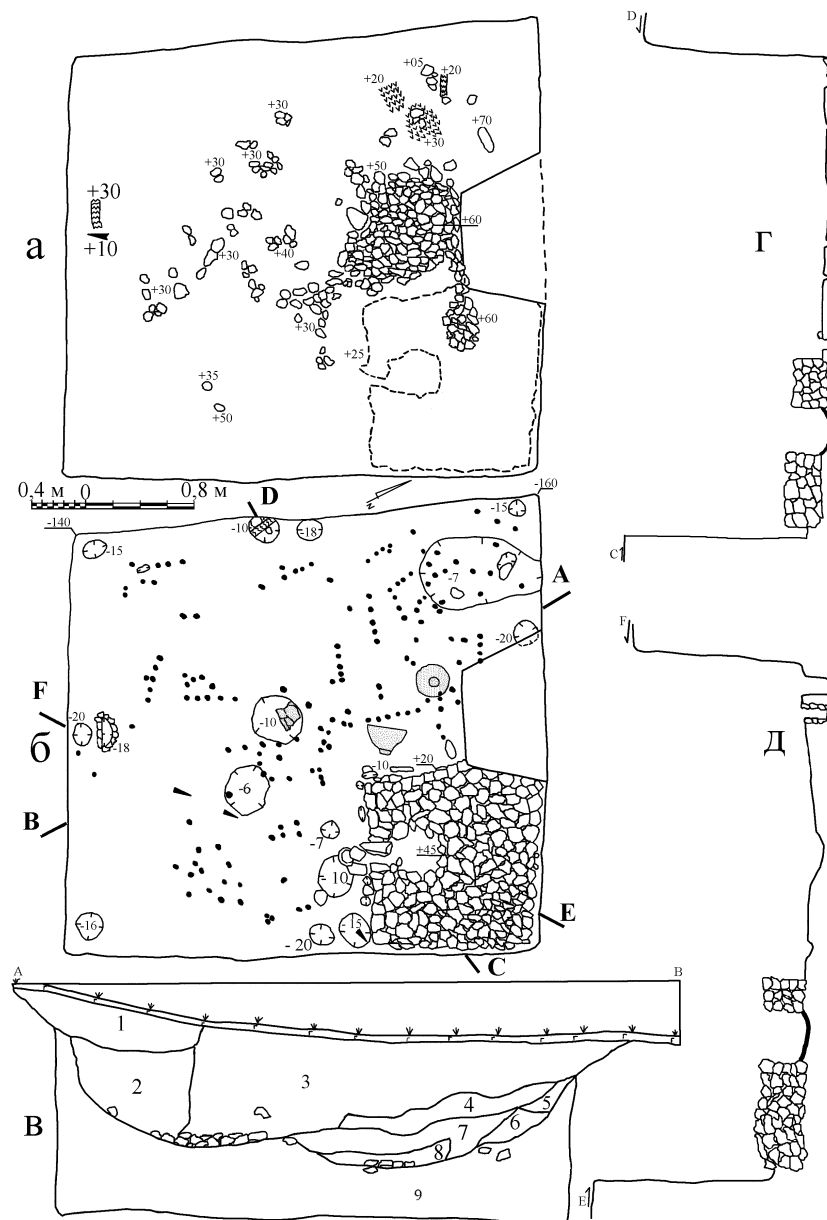

Рис. 3. Теребовля (ур. Замкова Гора, ліс). План та профілі заглибленого житла: а – план на проміжному рівні (цифрами позначено глибини (-) та висоти (+) відносно рівня долівки житла, см); б – план на рівні долівки житла; в – стратиграфія заповнення котловану по лінії АВ (1 – світло-сірий суглинок; 2 – темно-сірий суглинок із значним вмістом кераміки, каміння, кісток; 3 – чорний суглинок з включеннями кераміки і кісток; 4, 6 – перемішані чорний та бурий суглинки; 5 – бурий суглинок із значною домішкою вугілля; 7 – чорний суглинок із незначним вмістом бурого суглинку та вугілля; 8 – сірий, попелястий суглинок; 9 – бурий суглинок, без включень), г – переріз котловану по лінії CD; д – переріз котловану по лінії EF

Fig. 3. Terebovlia (Zamkova Gora place, forest). Plan and profiles of deepened dwelling: a – plan on intermediate level (depth (-) and height (+) according to level of bottom of the dwelling are marked by numbers); б – plan on the level of dwelling's bottom; в – stratigraphy of infill of the pit by the line AB (1 – light-gray clayish soil; 2 – dark-grey clayish soil with fragments of ceramic ware; stones, bones, 3 – black clayish soil with fragments of ceramic ware, bones; 4, 6 – mixed black and brown clayish soil; 5 – brown clayish soil with fragments of coal; 7 – black clayish soil with some brown clayish soil and fragments of coal; 8 – grey clayish soil; 9 – brown clayish soil); г – cut of the pit by the line CD; д – cut of the pit by the line EF

Глибина котловану – 1,40 м від рівня сучасної поверхні, розміри – 3,30×3,40 м. В кутах та посередині біля стін котловану виявлено 7 стовпових ямок діаметром 0,10–0,20 м, глибиною 0,15–0,20 м (рис. 3, б).

Завдяки високому ступеню збереженості решток житла та наявності багатьох речей *in situ* (рис. 4) здійснено цікаві спостереження його внутрішнього облаштування.

В північно-східному куті знаходилася добре збережена досить велика піч-кам'янка розмірами 1,20×1,40 м, висотою 0,2–0,3 м (рис. 3, б, з, д). Піч складена з невеликого каміння, можливо, із використанням гумусованого ґрунту для скріплення, щільно прилягала до стінок житла. Паливна камера розмірами 0,3×0,4 м знаходилася в передній частині печі; черинь помітно увігнутий в центральній частині. Купол камери зруйнований. Устя печі споруджене з вертикально поставлених каменів. Перед устям на кількох каменях лежала майже повністю збережена ліпна сковорідка, поруч розчищено дві ямки (діаметром 0,3 м та 0,15 м, глибиною до 0,1 м), заповнені спресованим попелом. Ще одна яма господарського призначення знаходилася у куті печі праворуч від устя (у заповненні над нею виявлено фрагменти двох горщиків та кістяну проколку). Вдалося зафіксувати сліди опорних конструкцій північної та північно-західної стінок печі у вигляді кількох ямок та каменів, що підпирали дерев'яну обшивку стінки (рис. 3, б).

Кілька заглиблень, ймовірно господарського призначення, виявлено на долівці житла. Зокрема, одне у північно-східному куті та два в центральній частині долівки. У центральному заглибленні розчищено розвал цілого горщика (рис. 4, 1).

Ще дві ямки, які можна віднести до слідів внутрішнього облаштування, розчищені поруч із серединними стовповими ямками північної та західної стінок котловану. У першій ямці виявлено обвуглені рештки дошки, закріпленої з двох боків камінцями. Західна ямка знаходиться поруч із стовпою і по

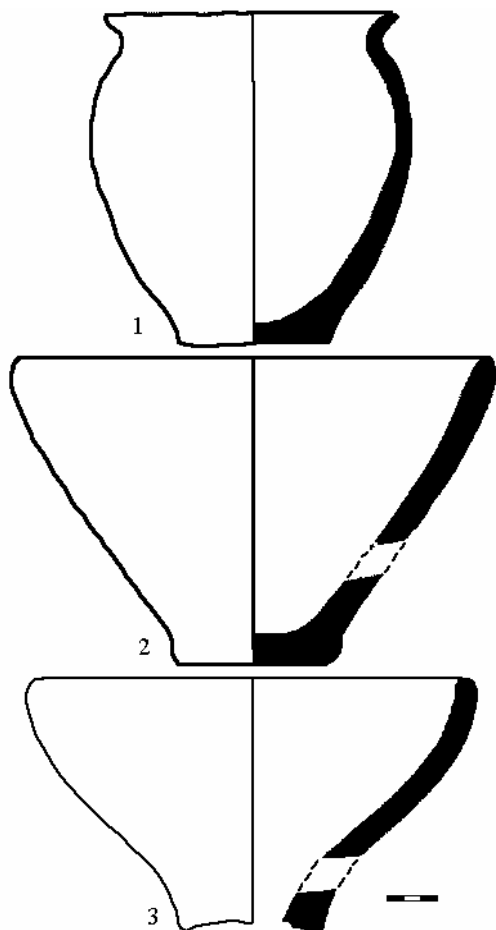

Рис. 4. Тербовля (ур. Замкова Гора, ліс). Керамічний комплекс із долівки житла

Fig. 4. Terbovlia (Zamkova Gora place, forest). Ceramic complex from bottom of the dwelling

всьому периметру обкладена камінням (рис. 3, б, д). Їх функціональне призначення не вдалося встановити. Під час зачистки долівки простежено велику кількість дрібних ямок (глибиною і діаметром до 5 см), що походять, очевидно від опорних стовпчиків внутрішніх конструкцій. Найбільше їх сконцентровано у північно-східній частині житла, а також перед піччю. Дві менші групи знаходяться у північно-західній частині (рис. 3, б).

Ліворуч від печі (біля її північної стінки) на долівці виявлено дві повністю збережені миски з отворами в придонній частині (рис. 4, 2–3). В науковій літературі посудини такого типу прийнято називати мисками-цідилами [Тимошук, 1976, с. 29]. Одна з них лежала на боці (на відстані 0,2 м від печі), друга (на відстані 0,6 м від печі) – догори дном. Серед матеріалу, знайденого на долівці споруди, викликають зацікавлення кістяні проколки (3 шт.). Така кількість проколок може вказувати на ремісниче використання приміщення.

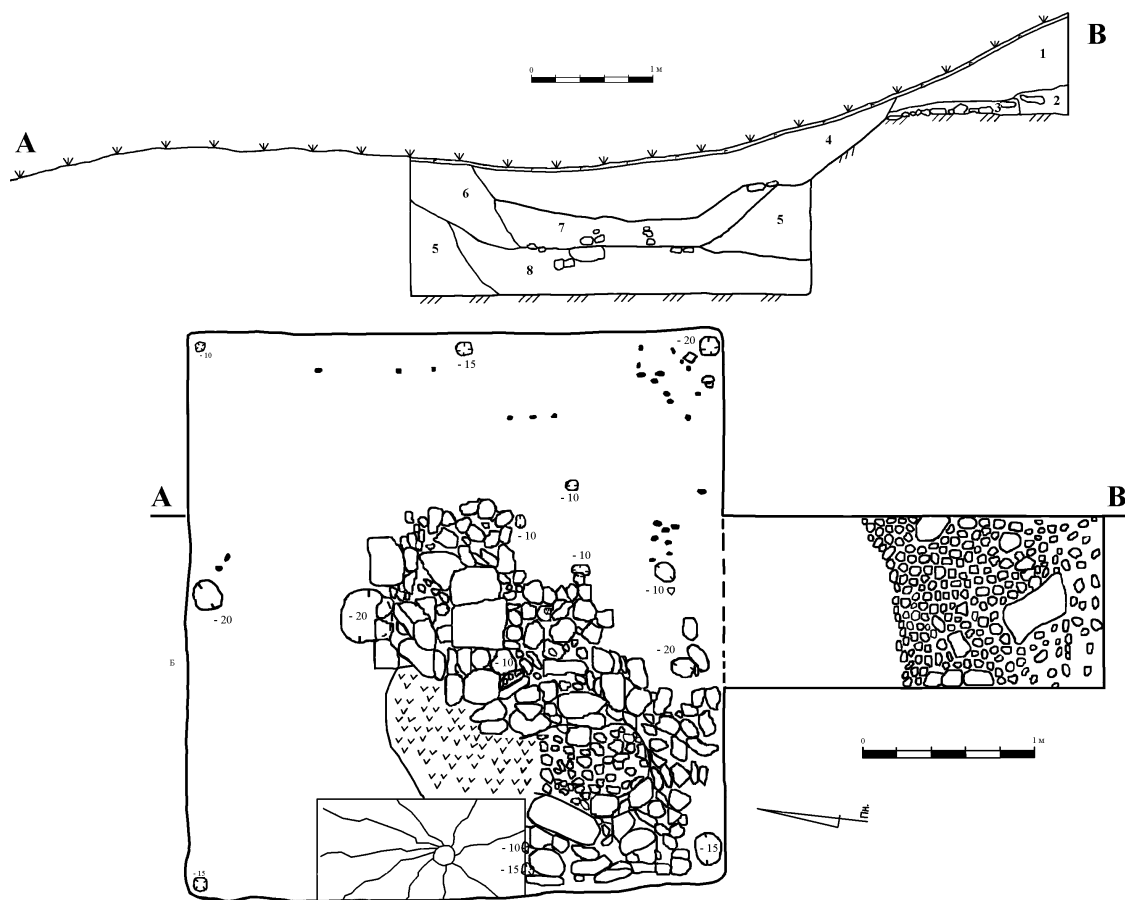

Рис. 5. Біла III (ур. Черна). План та профілі заглибленого житла: 1 – світлий суглинок; 2 – темний суглинок з дрібними вугликами; 3 – темний суглинок із значною кількістю вугликів; 4 – темний горизонт без включень; 5 – світлий суглинок без включень; 6 – світло-коричневий суглинок без включень; 7 – темний суглинок з великою кількістю вугликів, обпаленої глини; 8 – темно-жовтий суглинок з включенням вугликів

Fig. 5. Bila III (Cherna place). Plans and profiles of deepen dwelling: 1 – light clayish soil; 2 – dark clayish soil with small fragments of coal; 3 – dark clayish soil with fragments of coal; 4 – dark

На долівці житла та між камінням розвалу печі виявлено численні фрагменти ліпної (15 окремих фрагментів та розвал одного цілого горщика, 7 фрагментів та 2 цілих миски, 16 фрагментів сковорідок) та гончарної (15 фрагментів горщиків) кераміки. В керамічному тісті ліпного посуду простежується значна кількість шамоту. Більшість посудин коричневого, в поодиноких випадках сірого кольору, випал нерівномірний. Поверхня посудин переважно не заглажена, виступають зерна шамоту.

Серед знахідок привертають увагу дві повністю збережені конічні миски з отворами в придонній частині (рис. 4, 2–3). Вони мають високий піддон, над яким зроблено отвір діаметром близько 3 см. Діаметр вінець – 29 та 25 см, донець – 11 та 9 см, висота – 18 та 16 см відповідно. Більшість виявлених фрагментів сковорідок мали прямі та ледь відхилені назовні вінця із заокругленим краєм. Діаметр вінець – від 16 до 30 см, товщина стінок – 1–2 см, висота бортиків – 2–3 см.

З фрагментів ліпних горщиків вдалось реконструювати одну посудину. Вона має відхилені назовні заокруглені вінця, верх яких прикрашений ямками, що утворюють хвилясту поверхню. Висота горщика – 19 см, діаметр вінця – 17 см, денця – 9 см, тулуба в найширшій частині – 18,5 см.

Гончарні горщики виготовлені з глини із додаванням значної кількості шамоту, інколи – піску. Випал нерівномірний, поверхня коричневого кольору, заглажена. Окремо виділяється два фрагменти однієї посудини, покритої ангобом (фрагмент вінця знаходився під розвалом печі, а стінка – на долівці в центрі житла), в тісто якої додавали слюду. Вінця – манжетоподібної форми з діаметром 14 см. Така структура тіста не є характерною для зазначеного регіону і, ймовірно, ця посудина є привізною. За переліченими ознаками та співвідношенням ліпної і гончарної кераміки описаний комплекс можна датувати останньою чвертю IX ст.

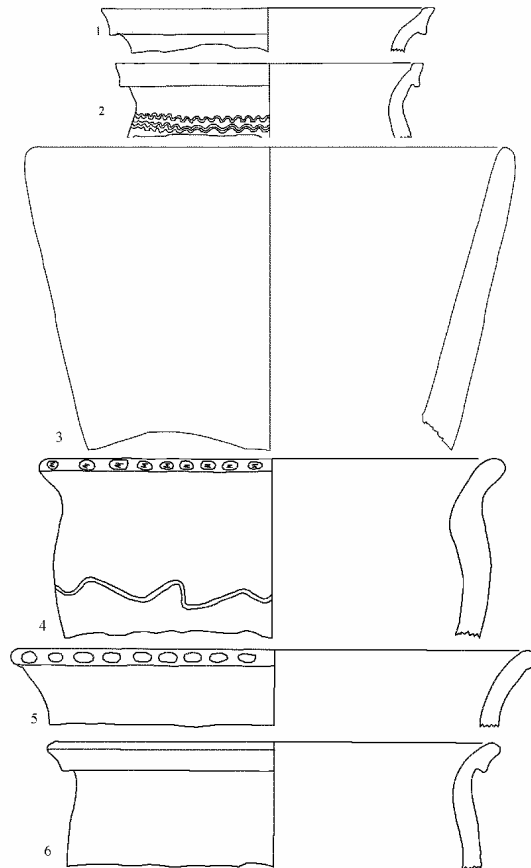

Рис. 6. Біла III (ур. Черна). Керамічний комплекс із заповнення житла.

Fig. 6. Bila III (Cherna place). Ceramic complex from infill of the dwelling

Два житла початку X ст. досліджені у Теревовлі в ур. Черпало, на протилежному від поселення Теревовля (ур. Замкова Гора, ліс) березі потоку Печенія. За своїми параметрами вони подібні: їх розміри – 3,0×3,0 м та 3,2×3,2 м, висота земляних стін – 1,2–1,4 м. Печі-кам'янки розмірами 1,2×1,2 та 1,3×1,3 м відповідно знаходилися в північно-східному куті котлованів, устям обернені до входу, влаштованого з південного боку житла [Тимошук, 1988, с. 342]. Споруда інтерпретована як виробнича майстерня, виявлена на цьому ж поселенні 2002 р. Її розміри 3,3×3,3 м, висота земляних стін – 0,8 м; в одному з кутів знаходилася кам'яна площадка [Ягодинська, Виноградська, 2002, с. 302].

Біла III (ур. Черна)

На городищі Біла III (ур. Черна) над Серетом, на місці т. зв. житла-западини, проведені розкопки житлової споруди кінця IX – початку X ст. Западина глибиною 0,50 м і розмірами 4,60×4,20 м, знаходилася біля північного (внутрішнього) підніжжя першого напільного валу городища (рис. 5). Висота земляних стін котловану – 1,20 м, його розміри – 3,00×3,10 м. В кутах та посередині північної і східної стін котловану виявлено 6 стовпових ямок діаметром 0,10–0,20 м, глибиною 0,15–0,20 м. Долівка глиняна, материкова, добре утрамбована, нерівна

(особливо у північній частині). Під час зачистки долівки вдалося зафіксувати кілька безсистемно розташованих дрібних ямок, що, очевидно, походять від опорних стовпчиків внутрішніх конструкцій. Найбільша їх кількість сконцентрована у південно-східній частині житла, між східною стінкою печі і південно-східним кутом житла. Вхід, очевидно, знаходився у північній стінці – до схилу, в сторону площадки городища.

У південно-західному куті знаходився розвал печі-кам'янки розмірами 1,00×0,90 м. Стінки печі збереглися на висоту 0,30 м над рівнем череня, розташованого на долівці.

До північно-східного кута основного масиву печі прилягало велике скупчення каміння різної величини, яке, як показали спостереження під час його розчистки, лежало на прошарку суглинку товщиною до 0,15 м, тому, очевидно, безпосередньо не знаходилося *in situ* в конструкції печі. Той факт, що південно-східний кут печі виявився майже розібраним, дозволяє припустити, що він утворився внаслідок дій мешканців житла в ході підготовки до реконструкції чи ритуального руйнування опалювальної споруди [Филипчук, 1995, с. 231; Мисько, 2000, с. 116]. Матеріал, використаний для спорудження печі, складав 20 великого, близько 130 середнього і понад 110 малого розміру каменів (без врахування кількох десятків одиниць середнього і дрібного розміру каміння, виявленого у верхніх шарах заповнення, належність якого до конструкції печі є лише гіпотетичною). Крім того, із розвалу купола печі вибрано понад 250 перепалених дрібних камінців, які, можливо, були частинами дещо більшого каміння, зруйнованого під дією нагрівання.

Черинь печі, розмірами 0,60×0,70 м, помітно увігнутий в центральній частині. Тильна стінка паливної камери викладена з каменів середньої величини, а бічні – з чотирьох великих. Устя печі обернене на північ, долівка перед устям встелена майже суцільним тонким шаром попелу, що утворився внаслідок очистки печі.

Очевидно, навколо печі існувала якась дерев'яна обшивка, змонтована під час спорудження печі, від якої залишилися три стовпові ямки діаметром 0,10–0,15 м, глибиною 0,20–0,30 м. Ямка в північно-східному куті печі мала видовжену форму. Впритул до неї знаходився такої ж форми камінь із конструкції печі. Очевидно, південна і західна стінки печі прилягали до дерев'яної обшивки стін котловану, інші стінки закріплювалися плахами, притисненими вертикальними стовпчиками по кутах печі. Ця обшивка печі не лише забезпечувала її від розповзання в ході функціонування, але була важливим конструктивним елементом, що використовувався в процесі спорудження печі.

У заповненні, на долівці та в розвалі печі виявлено 40 фрагментів (вінця, денця, стінки) горщиків, сковорідок, мисок (рис. 6), які загалом можна датувати кінцем IX – початком X ст.

Таким чином, виявлені на ранньосередньовічних пам'ятках Західного Поділля житлові будівлі є типовими для вказаного періоду на території поширення празької та райковецької культур. Окрім того, досліджені житла дозволили зробити деякі цікаві спостереження.

1. Дрібні ямки від стовпчиків внутрішніх конструкцій, виявлені у житлах в Теробовлі (ур. Замкова Гора) і Білій, були зафіксовані під час розкопок жител VI–VII ст. І. Русановою [Русанова, 1973, с. 90–93, табл. 38–41] та VIII–X ст. М. Филипчуком [Филипчук, 1998, с. 264, рис. 2а; Филипчук, 2002, с. 214, рис. 9]. Однак часто безсистемність їх розташування і, очевидно, різночасовість не дають можливості детальніше реконструювати облаштування інтер'єру житлових споруд.

2. Зафіксовані ямки від зовнішньої обшивки печей-кам'янок дозволяють відтворити не лише їх зовнішній вигляд, але й окремі моменти процесу їх спорудження.

3. Входи у ранньосередньовічних слов'янських житлах у більшості випадків знаходилися у стіні навпроти устя печі. Оскільки опалювальні споруди зазвичай розташовані біля північної стіни, то й входи у будівлю в основному орієнтовані до сонячних сторін горизонту, насамперед сходу та півдня [Раппопорт, 1975]. Натомість у Білій вхід знаходився з північної сторони (оскільки з півдня був вал) (піч в південно-західному куті) до схилу, в сторону площадки городища, у Теробовлі (ур. Замкова гора) – із західної (піч в південно-східному куті), до схилу потічка Печинія і джерела. У Теробовлі (вул. Січових Стрільців, 51д) устя печі також виходило на північ. Саме останній приклад є показовим, оскільки, як вказують спостереження, виявлене

житло було крайньою південною (чи південно-західною) спорудою поселення. Територія з півдня не була заселеною, а топографія (фактично рівна площадка) дозволяла влаштувати вхід і в сторону сонця. Натомість розміщення входу з півночі вказує, що часто влаштування входу визначалось розташуванням сусідніх житлових будівель поселення, тобто від планіграфії пам'ятки. Таке взаєморозташування піч – вхід на досліджених пам'ятках дозволяє говорити, що орієнтація чільної стіни (із входом) ранньосередньовічних жител не завжди залежала від спрямування на сонячні сторони горизонту, але важливим фактором значною мірою була топографія місцевості (розташування річки, напрям схилу) та планіграфія поселення.

ЛІТЕРАТУРА

Баран В. Д.

1972 Давні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – Київ. – 244 с.

Миська Р., Погоральський Я.

2006 Археологічні дослідження у Теребовлі // АДЛУ. – Вип. 9. – С. 249–268.

2007 Звіт про археологічні дослідження городищ в околиці с. Біла Чортківського р-ну та розвідки на території Тернопільської обл. у 2006 році // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 117 с.

Мисько Ю. В.

2000 Про сакральні функції східнослов'янського житла (за матеріалами Прото-Дністровського межиріччя) // Археологічні студії. – Київ-Чернівці. – Вип. 1. – С. 113–120.

Погоральський Я.

2002 Просторова орієнтація слов'янського житла другої половини I тис. н. е. // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Одеса. – Т. 3. – С. 155–157.

Раппопорт П. А.

1975 Древнерусское жилище // САИ. – Вып. Е1–32. – 180 с.

Русанова И. П.

1973 Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. – Вып. Е1–25. – С. 100.

Тимощук Б. О.

1976 Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – Київ. – 207 с.

1988 Исследования в Теребовле // АО 1986 г. – С. 341–342.

Филипчук М.

1995 Східнослов'янське житло X–XI ст. в Українському Прикарпатті // МДАПВ. – Вип. 6. – С. 219–233.

1998 Дослідження стародавнього Пліснеська у 1990 р. // Волино-Подільські студії. – Львів. – Вип. 1. – С. 256–278.

2002 Дослідження літописного Пліснеська у 2000 р. // АДЛУ. – Вип. 5. – С. 197–220.

Ягодинська М., Виногородська Л.

2003 Археологічні дослідження в м. Теребовля Тернопільської області та його околиці у 2002 р. // АБУ 2001–2002 рр. – Київ. – С. 299–302.

Jaroslav POHORAL'S'KYI

EARLY MEDIEVAL DWELLINGS FROM BASIN OF SERET RIVER

Results of investigations of early-medieval dwellings remains on the settlements from the basin of Seret River – Terebovlia and Bila are published at the paper. These deepened constructions with stone ovens with different stages of ruination are typical for medieval settlements on the territory between Carpathians and Dnipro. Some constructional peculiarities of ovens, walls, interior and orientation of dwellings were fixed.